

EGY PÁRATLAN FORRÁS OKTATÁSTÖRTÉNETI TANULSÁGAI

– Református lelkészi önéletrajzok elemzése 1807-ből –

Ugrai János

Miskolci Egyetem BTK, Neveléstudományi Tanszék

A Tiszáninneri Református Egyházkerület szuperintendense 1807-ben a fennhatósága alá tartozó gyülekezetek lelkészeinek életrajzi adatai beküldését írta elő. Ez az intézkedés ebben a korszakban páratlan, eredményét mégsem tudjuk teljes egészében felmérni. Ennek oka az, hogy a felső-zempléni, az alsó-borsodi és az abaúji egyházmegye anyagai még nem kerültek elő. A továbbiakban az egyházkerület közel feléből beérkező nyilatkozatokat, 59 alsó-zempléni, 46 felső-borsodi, 42 gömöri és 17 tornai, összesen 164 prédikátor bevallását elemezzük oktatástörténeti szempontból.¹ A nyilatkozatok kisebb hányadát, a gömöri és a tornai tractusban születetteket eredeti formájukban találtuk meg, míg az alsó-zempléni és a felső-borsodi településekről beérkező leveleket vélhetően szó szerint – ám az eredeti levelek tagolását nem követve – még 1807-ben egy-egy gyűjteménybe másolták át.²

Az önéletrajzi adatok szinte mindegyike alkalmas oktatás- és egyháztörténeti, valamint társadalomtörténeti következtetések levonására. A név, életkor és születési hely mellett a legtöbb lelkész feltüntette iskoláinak, iskolaéveinek számát, helyét, a külföldi egyetemjárásban, a peregrinációban való esetleges részvételét, illetve azt, hogy a sárospataki kollégiumban hány évig tanult, s viselt-e valamilyen komolyabb diáktisztséget. (A tiszáninneri kerületről lévén szó egy kivételtől eltekintve mindenki Patakon végezte legalább a felsőbb iskolai éveit, s azután került ki vagy külföldre, vagy rögtön valamilyen szolgálati helyre.) Az oktatástörténészek érdeklődését keltheti fel elsősorban az az ugyancsak rendszeresen bevallott adat, hogy az illető az iskolaéveit megszakítva, vagy a Kollégiumot végleg elhagyva hány évig és hány helyen tanítoskodott.

Az iskoláztatásra vonatkozó adatok mellett az önéletrajzi jegyzetek a lelkészek földrajzi, társadalmi mobilitásának és műveltségi állapotának megállapítása szempontjából is

¹ Valójában 60 zempléni nyilatkozat született, de úgy tűnik, a hernádnémeti prédikátor nem értette meg az intézkedés szándékait. Néhány soros levelében ez áll: „Tasnádi Székely József mint falusi pap a maga életének környülállásiból semmit sem közölhet a nagy érdemű közönséggel a mi annak, akár most, akár idővel is valami nagy hasznára s gyönyörűségére lehetne.”: A Tiszáninneri Református Egyházkerület Sárospataki Levéltára (A továbbiakban: TREL) A. XXXIII. 12.804/27.

² Az alsó-zempléni lelkészek adatai: TREL. A. XXXIII. 12.804.; felső-borsodi lelkészek adatai: TREL. A. XXXIV. 13.036; gömöri lelkészek adatai: TREL. A. XXXIII. 12.762-12.803.; tornai lelkészek adatai: TREL. A. XXXIV. 13.019-13.035. Az önéletrajzokat sajtó alá rendeztük, ez 2004 végén külön kötetben, Kis világnak világos kis tüköre címmel megjelenik.

nélkülözhetetlen forrásként szolgálnak, de ebben a tanulmányban ezeket nem vizsgáljuk. E bonyolult módszertani problémákat is felvető kérdésekre a kutatás egy további szakaszát követően kívánunk válaszolni.

Feltételezésünk szerint fontos tényezők alapján különbséget lehet tenni a négy egyházmegye között ezért az oktatástörténeti tanulságokat – az egyedi érdekességek megemlítésén túl – részben a vizsgált lelkészek születési, részben pedig a szolgálati helye szerint is elemezzük. A Tiszáninneri Református Egyházkerület (az öt magyarországi református „püspökség” közül az egyik) az 1799-es egyházigazgatási rendezés óta hét egyházmegyéből (más néven: esperesség, tractus) állt. Az egyházkerület központjaként Miskolc szolgált. Mivel az ország két református kollégiumának egyike Sárospatakon működött, mind a borsodi, mind pedig a zempléni térség a tiszáninneri reformátusok „bázisául” szolgált. Ezt erősíti, hogy a protestantizmus elleni, a XVIII. század folyamán egészen az 1780-as évek végéig igen aktív, központilag is támogatott erők ebben a térségben viszonylag kevés eredményt értek el. Miskolc, Tokaj, Tarcal, Tállya, Olaszliszka, Sárospatak és Sátorajújhely mezőgazdasága (bortermelése), kereskedelme révén a régió gazdasági központjává emelte ezt a „tengelyt”, így a híveknek anyagilag is módjukban állt támogatni helyi közösségüket. A szintén közeli Abaúj kereskedelmi és egyházi értelemben is erősen kapcsolódik ehhez az egységhez. Felső-Zemplént és az egyházigazgatásilag Felső-Zemplénhez csatolt Ung megyét pedig éppen kisebb gazdasági erejük miatt soroljuk a református „bázisterület” holdudvarába. A távolabbi Gömör, s a szintén távoli, ráadásul kicsiny Torna (1846-ban Zemplén lakosságának mindössze az 1/10-ével rendelkező) (Balogh és Gergely, 1992) helyzete más volt: gazdaságilag inkább a Miskolc, Rimaszombat, Losonc, szepességi városok, Kassa alkotta körhöz kötődtek. Közeliükben számos gazdag, evangélikus város található. Ezen okok miatt – népes református közösségük ellenére is – Gömört és Tornát vizsgálódásunk elején szintén a „bázisterületet” kiegészítő térségekhez soroljuk. Ennek következtében az adatok értelmezésénél mind a szolgálati, mind pedig a születési hely tekintetében értékes összefüggések, különbségek felbukkanását reméljük.

Életkori adatok

A prédikátorok életkorának átlaga 45,48 év (1. táblázat), ami ideális, középkorú lelkészi társadalmat mutat. Egyházmegyénként azonban jelentősebb különbségek figyelhetők meg. Az alacsony gömöri számot elméletileg az ismeretlen adatok magas aránya magyarázhatja, ám feltevésünket, miszerint a hiányos emlékezet vagy a szintén pontatlan anyakönyvvezetés miatt az idősebb lelkészek nem mindig tudták feltüntetni születési évüket, kevésbé támasztja alá az egyéb adatokkal való összevetés. A hat gömöri, ismeretlen életkorú lelkész közül négy ugyanis élete egyéb állomásait dátummal is megjelölte. Egyikőjük 7, három másik pedig 20–25 éve végzett lekipásztori tevékenységet – ezáltal lényegesen nem növelhették esperességük életkori átlagát. Ugyancsak a fiatalabb gömöri korösszetételre utal a 40 év felettiek alacsony arányszáma, ami különösen a III–IV. korcsoportban érvényesül erősen. Szintén a fiatalabbak által szolgált terület Torna, ahol azon-

ban nincsenek kirívóan fiatal illetve idős papok, és az arányszámok kiegyensúlyozott viszonyokat tükröznek (1. táblázat).

A két nagyobb, s az egyházkerület lényegesen régebbi és fontosabb (nagyobb település- és lélekszámú) bázisát alkotó egyházmegyében változatosabb a kép. Mindkét helyen meglehetősen magas az idős, esetenként a kifejezetten öreg prédikátorok száma és aránya is, de a legifjabb korcsoport is itt részesedett számottevő hányadban a lelkészi szolgálatokból. Külön kiemelendő, hogy 1807-ben az I., az V. és a VI. korcsoportba került papoknak szinte mindegyike e két egyházkormányzati egységben dolgozott. A lelkészi utánpótlás szempontjából az alsó-zempléni adatok egészségesebb viszonyt mutatnak, itt a II. korcsoport, azaz a már tapasztalattal rendelkező, de még több évtizedig foglalkoztatható 30–39 évesek részesedése a legnagyobb, s az őket követő generációk aránya viszonylag egyenletesen csökken. Ezzel szemben erős ingadozás figyelhető meg Felső-Borsodban, ahol a II. és a IV. csoport aránya majdnem egyforma, miközben a köztes III. csoporté csak feleakkora.

1. táblázat. Életkori viszonyok a négy egyházmegyében

	Átlag-életkor (év)	Leg idősebb (év)	Leg fiatalabb (év)	I. csop. 30 év alatt (fő/%)	II. csop. 40 év alatt (fő/%)	III. csop. 50 év alatt (fő/%)	IV. csop. 60 év alatt (fő/%)	V. csop. 70 év alatt (fő/%)	VI. csop. 70 év fölött (fő/%)	Ismeretlen (fő/%)	Összesen (fő/%)
Alsó-Zemplén	46,41	74	27	4 6,77%	19 32,21%	10 16,94%	12 20,33%	8 13,55%	3 5,1%	3 5,1%	59 100%
Felső-Borsod	47,68	81	28	4 8,7%	13 28,2%	7 15,2%	12 26,3%	7 15,2%	2 4,3%	1 2,1%	46 100%
Gömör	41,61	72	29	2 4,8%	18 42,85%	9 21,43%	4 9,52%	2 4,8%	1 2,3%	6 14,3%	42 100%
Torna	46,25	63	36	0 0%	4 23,53%	7 41,18%	4 23,53%	1 5,88%	0 0%	1 5,88%	17 100%
Összesen	45,48	81	27	10 6,1%	54 32,92%	33 20,12%	32 19,51%	18 10,97%	6 3,68%	11 6,7%	164 100%

Iskolák száma és helye

A bevallások túlnyomó többsége tartalmazza az illető lelkész tanulmányainak helyszínét. Mivel az erre vonatkozó adatokat nem tüntették föl precízen, ezek vizsgálatánál sokszor a szórványosan megadott dátumokhoz kényszerültünk viszonyítani. Ezt a bizonytalanságot tovább növeli, hogy számos nyilatkozat egyáltalán nem tartalmaz iskolákra vonatkozó dátumot. Ilyen esetben kihagytuk az illetőt az összesítésből.

Megnéztük, hogy hány iskolába jártak a lelkészek, s a tanulmányaik szempontjából döntő jelentőségű Sárospataki Református Kollégiumban átlagosan mennyi időt töltöt-

tek. A 2. és a 3. táblázat mutatja, hogy a megkérdezettek a pataki kollégiumot túlnyomóan második iskolaként tüntették föl, az első néhány évet egy kisiskolában végezték el. Viszonylag jelentős még azoknak az aránya, akik Patakot megelőzően két iskolát látogattak, az elemi egy-két osztályt követően egy komolyabb, középfokú képzést nyújtó intézménybe (pl. Losonc, Miskolc, Tokaj) jártak. Alacsony a kizárólag, azaz az első elemi-től az utolsó akadémiai évig Patakon tanult lelkészek aránya, valamint ennél is elhanyagolhatóbb az iskolájukat gyakran változtatók aránya. Ez az adatsor egyrészt bizonyítja a mobilitás alacsony fokát, másrészt az északkelet-magyarországi református iskolahálózat felépítését is jellemzi: a falusi társadalom elitjébe való belépést biztosító lelkésszé váláshoz túlnyomóan nem az anyaiskola jelentette a kizárólagos tanulási lehetőséget. Ugyanakkor a két évtizedig tartó folyamat korántsem volt megfelelően tagolt, az oktatás rendszere jellemzően nem egymástól jól elkülönülő iskolai keretek között biztosította az alsó-, közép- és felsőfokú képzést.

Esperességi lebontásban figyelemre méltó, hogy az Alsó-Zemplénbe kerültek több mint háromnegyede csak két iskolában fordult meg, míg, Felső-Borsodban a három intézményt látogatott lelkészek aránya kirívó. Az Alsó-Zemplénben szolgáló lelkészek körében különösen alacsony a csak Patakon tanultak aránya alacsony, a tornai lelkészek között viszont magas ez a szám. Utóbbiak ritkán tanultak kettőnél több iskolában. A felső-borsodi és a gömöri adatok eloszlása a legegyszerűsebb.

Zempléni prédikátorok döntően azokból a lelkészekből lettek, akiknek a szülőfalujában volt valamilyen iskola, majd megengedhették maguknak, hogy második iskolaként a régióban legdrágább pataki diákéletet válasszák. Körükben feltűnően alacsony azoknak a száma, akik olyan településről érkeztek Patakra (egyetlen iskolájukba), ahol semmilyen szintű képzés sem folyt. Ezzel szemben a gömöri és a felső-borsodi tisztségekbe kerültek többsége változatosabb körülmények között szerzett megfelelő képesítést. Közülük jóval többen látogattak – költözködés vagy a közeli, középfokú képzést biztosító iskola miatt – kettőnél több iskolát. De többen voltak olyanok is, akik – nyilván kedvezőbb anyagi lehetőségeiket erre használván – mindvégig az anyaiskolában tanultak.

2. táblázat. A lelkészek iskoláinak száma esperességi lebontásban

	1 isk. (fő/%)	2 isk. (fő/%)	3 isk. (fő/%)	4 isk. (fő/%)	5 isk. (fő/%)	Ism. (fő/%)	Összesen (fő/%)
Alsó-Zemplén	5 8,47%	45 76,28%	8 13,55%	0 0%	0 0%	1 1,7%	59 100%
Felső-Borsod	7 15,2%	18 39,1%	15 32,6%	4 8,7%	2 4,4%	0 0%	46 100%
Gömör	7 16,66%	22 52,4%	9 21,42%	2 4,76%	1 2,38%	1 2,38%	42 100%
Torna	3 17,64%	11 64,7%	1 5,88%	0 0%	0 0%	2 11,78%	17 100%
Összesen	22 13,41%	96 58,53%	33 20,13%	6 3,66%	3 1,83%	4 2,44%	164 100%

A 3. táblázat az iskolák számát a lelkészek születési megyéje alapján mutatják. A legtöbb tiszáninneri prédikátort adó négy megye adatait összehasonlítva szembetűnő, hogy a hasonló abaúji és borsodi iskolai utak mellett a zempléni gyökerűek közül kevesen látogattak kettőnél több iskolát, sokan kizárólag a pataki Kollégiumban tanultak. Az abaúji és borsodi számok igazolják fenti megállapításunkat, miszerint ha nem is volt kellően tagolt a református iskolarendszer, azért mégsem csak azok kerülhettek a papi pályára, akiknek a szülei elejétől a végéig meg tudták fizetni a sárospataki tanulást és lakást. A zempléni számsor viszont arra enged következtetni, hogy a Kollégium elszívó hatása erős lehetett, amely elsősorban nem a helyi kisiskolákat érintette kedvezőtlenül, hanem az elemi és az akadémiai képzés közötti „középfokú” intézményeket – ez magyarázhatja, hogy a három iskolát látogatók aránya harmada a borsodi és fele az abaúji értéknek. Ugyanakkor bizonyos elszívó hatás a Kollégium közvetlen közelében a kisiskolákat és a latin iskolákat is sújtotta, hiszen azon hét lelkész közül, akik végig az anyaintézményben tanultak, egy-egy fő Sátoraljaújhelyen, illetve Tarcalon született – ezeken a településeken színvonalas oktatás folyt a XVIII. század második felében.

A többi megyéből származó adatok már lényegesen speciálisabb viszonyokra utalnak, s e kevés lelkésznek inkább az egyéni életútja érdemes vizsgálatra. A gömöriek ugyan nagy számban képviseltetik magukat a lelkészek között, de számuk mégsem mérhető össze a másik három, „bázisnak” mutató megye adataival. A gömőri ifjak számára ugyanis viszonylag jól fejlett iskolahálózat állt rendelkezésre a közelben, Losoncon, Putnokon és Rimaszombatban is komoly iskolát működtettek a reformátusok. Így lehetőségük nyílt arra, hogy sokáig otthonukban, vagy környékén folytassák tanulmányaikat, s csak később iratkozzanak be a számukra a távolság miatt már valóban igen költséges pataki intézménybe.

3. táblázat. A lelkészek iskoláinak száma származási hely szerint

Származási hely	1 isk. (fő/%)	2 isk. (fő/%)	3 isk. (fő/%)	4 isk. (fő/%)	5 isk. (fő/%)	Ism. (fő/%)	Összesen (fő/%)
Zemplén	8 19,51%	27 65,85%	4 9,76%	0 0%	1 2,44%	1 2,44%	41 100%
Borsod	5 14,29%	18 51,43%	10 28,57%	2 5,71%	0 0%	0 0%	35 100%
Abaúj	2 8,7%	13 56,52%	4 17,38%	0 0%	2 8,7%	2 8,7%	23 100%
Gömör	2 6,9%	12 41,37%	13 44,83%	2 6,9%	0 0%	0 0%	29 100%
Torna	1 25%	3 75%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	4 100%
Szabolcs	2 20%	7 70%	1 10%	0 0%	0 0%	0 0%	10 100%
Szatmár	0 0%	3 100%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	3 100%

3. táblázat folytatása

Származási hely	1 isk. (fő/%)	2 isk. (fő/%)	3 isk. (fő/%)	4 isk. (fő/%)	5 isk. (fő/%)	Ism. (fő/%)	Összesen (fő/%)
Bereg	0 0%	4 100%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	4 100%
Ung	1 33,33%	2 66,66%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	3 100%
Ugocsa	0 0%	0 0%	1 100%	0 0%	0 0%	0 0%	1 100%
Távoli*	1 11,11%	6 66,66%	0 0%	2 22,22%	0 0%	0 0%	9 100%
Ismeretlen	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	0 0%	2 100%	2 0%
Összesen	22 13,41%	96 58,54%	33 20,12%	6 3,66%	3 1,83%	4 2,44%	164 100%

* Távrolról 9-en érkeztek: 3-an Pest-Pilis-Solt-Kiskunból, 2-en Veszprém megyéből, 1–1 fő Hajdú, Háromszék, Kolozs, Közép-Szolnok, és Zala megyéből származott.

Az iskolahálózat fejlettsége és a lelkésszé válás esélye közötti összefüggésre világít rá a 4. táblázat. Ebben azt összesítjük megyénként, hogy a lelkészek milyen arányban jártak szülőfalujukban, -városukban iskolába. A táblázat alapján elmondható, hogy az összes lelkész 42%-a nem járt saját településén iskolába, miközben az egynél több iskolát látogatottak aránya jóval több mint 80%. Ezt csak részben magyarázza az, hogy a születési helyen nem volt iskola. A születési helyen iskolát nem látogató 69 lelkésznek közel a fele (35 fő) vélhetően nem is járhatott oda, hiszen olyan kicsiny faluból, illetve elenyésző református közösséggel rendelkező településről származott, ahol ilyenre nem nyílt lehetősége. További 22 esetben rögtön a pataki iskolába került a gyermek – mint jeleztük, előfordult, hogy viszonylag fejlett iskolával rendelkező településről is –, s ott két évtizednél is többet eltöltve lett belőle prédikátor. Végül további 13 példát találtunk arra, hogy utazás, költözködés vagy egyéb ok miatt nem került azonnal sem szülőfaluja iskolájába – noha volt ott iskola –, sem pedig Patakra. (Az egyéb lehetséges okok egyikére jó példa a Borsodban szolgáló *Bacsó János* esete, aki rimaszombati születése ellenére Jánosiban kényszerült tanulni, mert „akkor [az 1770-es években] R. Szombatban vallási villogások voltak”.³ Erről számolt be a szintén rimaszombati születésű Bornemissza Kováts István is, aki azt írta, hogy 1771. április 22-én a királyi parancs szétverte a helyi iskolát.⁴)

³ TREL. A. XXXIV. 13.036. III. 8.

⁴ TREL. A. XXXIII. 12.786.

4. táblázat. A lelkészek születési helyükön jártak-e iskolába

Származási hely	Igen (fő/%)	Nem (fő/%)	Ismeretlen (fő/%)	Összesen (fő/%)
Zemplén	27 65,85%	13 31,71%	1 2,44%	41 100%
Borsod	15 42,85%	20 57,15%	0 0%	35 100%
Abauj	13 56,52%	10 43,48%	0 0%	23 100%
Gömör	18 62,1%	11 37,9%	0 0%	29 100%
Torna	3 75%	1 25%	0 0%	4 100%
Szabolcs	7 70%	3 30%	0 0%	10 100%
Szatmár	0 0%	3 100%	0 0%	3 100%
Bereg	0 0%	3 100%	0 0%	3 100%
Ung	1 33,33%	2 66,66%	0 0%	3 100%
Ugocea	1 100%	0 0%	0 0%	1 100%
Távoli	6 66,66%	3 33,33%	0 0%	9 100%
Ismeretlen	0 0%	0 0%	3 100%	3 100%
Összesen	91 55,49%	69 42,07%	4 2,44%	164 100%

Sárospataki tanulmányok

Mivel az egyetlen, a Debreceni Református Kollégiumban végzett lelkész kivételével mindenki felesküdt a Bodrog parti intézmény törvényeire, érdemes az erre vonatkozó adatokat külön vizsgálni. A Sárospatakon eltöltött idő átlaga 12,21 év. Ezt meglehetősen soknak értékeljük, hiszen a lelkészképző akadémiai tagozat a pataki kollégium újabb virágkorában, a XVIII–XIX. század fordulóján is nyolc, legfeljebb kilenc évig tartott. Ez azt jelenti, hogy kevés kivételtől eltekintve a legtöbben már a középiskolai évek nagy részét is itt teljesítették. Földrajzi hovatartozás szerint különbözőképpen alakult ez az érték is. Lényegében minden közeli megye 11–12 évhez közeli értéket produkált, a korábbi

megállapításainkat megerősítő különbség mutatkozik például abaúji (13); és a gömöri (11) származású lelkészek között. Ugyanakkor az iskolákkal rosszul ellátott Ung, valamint Torna kiugró értéke szembetűnő. A Szabolcshoz tartozó 12,33-as átlag mindenképpen magasnak tűnik (5. táblázat), hiszen a Debreceni Református Kollégium vonzáskörzetébe tartozó megyében sűrű református kisiskola-hálózat működött (*Kriveczky*, 1988). Magyarázatul a Debreceni és a Sárospataki Református Kollégium közötti rivalizálás szolgálhat. Talán ez lehet az oka annak, hogy a Patakot választó ifjak (és szüleik) már idejekorán vállalták az anyaiskola látogatását, ám egyelőre kérdéses, hogy korai döntésüket pontosan mi indokolta. A távoli megyékből származó lelkészek Sárospatakon eltöltött éveinek alacsony száma nem meglepő: pataki tartózkodásuk lényegében csak a lelkészképzés éveire szorítkozott, az azt megalapozó éveket kevésbé költséges helyen teljesítették.

5. táblázat. A Sárospatakon eltöltött átlagos idő, származás szerinti lebontásban (év)

Zemplén	12,1
Borsod	11,78
Abaúj	13
Gömör	11
Torna	16
Szabolcs	12,33
Szatmár	11
Bereg	11
Ung	14,66
Ugocsa	12
Távoli	8,44 (9,5)*
Összesen	12,21

* A távolról érkezetteknél inkább a zárójelben szereplő érték a mérvadó, mivel az vonatkozik a pataki kollégiumban megfordultak átlagos idejére. A 8,44-es, alacsony értéket az egyetlen, Patakon nem tanult lelkész „okozta”.

A Sárospataki Református Kollégiumban eltöltött, átlagosan egy-másfél évtized során a vizsgált lelkészek közül 38-an (23,17%) töltöttek be egy vagy több, fontosabb diáktisztséget. A diákok hagyományos, tanulmányi teljesítményük és magatartásuk alapján felállított rangsorolása révén a legelső 12 (a primáriusok), valamint a legelső 30 diák (a gregáriusok) mindig külön elbírálásban részesült, nekik pénzkeresetre, a legjelentősebb, befolyásos tisztségek betöltésére is lényegesen több lehetőségük volt, mint a kevésbé jól tanuló, vagy jó magaviseletű társaiknak. A prédikátorok közül 12-en tüntettek föl primáriusi, egy fő pedig gregariusi múltat. Hatan számoltak be arról, hogy seniorként egy-egy évig az iskola legfontosabb tisztviselői voltak (a senior irányította a kollégium gazdaságát, s széles jogköre révén csaknem minden iskolai ügyre rálátása, befolyása

volt). A ranglétrán a seniort közvetlenül követő contrascribai feladatokat egy lelkész látott el. Négyen curatorként felügyelték a gondjaikra bízott fiatalabb tanulókat, egy fő pedig alkönyvtárnokként dolgozott. A legtöbb diáktisztviselőt a tanításban alkalmazták. Külön diáktanító, classis praeceptor vezetett minden egyes évfolyamot egészen az akadémiai tagozatig, magántanítók, privatus praeceptorok korrepetálták 2–15 fős csoportokban a kisebb diákokat, valamint néhány praesesre is szüksége volt az iskolának bizonyos tantárgyak (például ének, görög vagy héber nyelv) tanításához. Ennek megfelelően a lelkészek közül a legtöbben ezekre a feladatokra emlékeztek vissza, 29-en praeceptorok és 14-en praesesek voltak (Hegyí, 1988; Ugrai, 2001).

A diáktisztviselői múltra is visszatekintő lelkészek közül 10 zempléni, 9–9 abaúji és borsodi, 4 gömöri, 2–2 szabolcsi és ungi, 1–1 beregi és tornai településen született – lényeges alul- vagy felülreprezentáltság nem figyelhető meg. Annál szembeszökőbb viszont, hogy 1807-ben az egykori tisztségviselő diákok túlnyomórészt Zemplén megyében maradtak (20-an), illetve Gömör megyébe kerültek (13-an). A tornai tractusban mindössze három, a felső-borsodiban pedig két lelkész válaszolt a kérdőív ezen pontjára. A diáktisztviselők átlagosan 13,61 évet töltöttek Patakon, ez csak minimális különbséget jelent az összes lelkész átlagos pataki tanulmányaihoz képest. A 38 lelkész közül hét főnek (18,42%) a pataki volt az egyetlen iskolája, 23-an (60,52%) két, 8-an (21%) három iskolában tanultak. Ezek az adatok sem támasztják alá, hogy a pataki kollégiumban behozhatatlan hátrányba kerültek volna azok, akik korábban évekig máshol tanultak. Mindössze a születési helyen való tanulás lehetőségénél fedezhető fel nagyobb eltérés: a diáktisztviselők közül csak kilenc fő (23,68%) szülőfalujában nem volt iskola.

A XVIII. századi református oktatás egyik sajátos jellemzője volt a német nyelv felső-magyarországi, evangélikus iskolában történő tanulása. E kevésbé ismert képzési formának nem voltak túlságosan szélesek a keretei, szórványosan, jó esetben is évente csak egy-két diáknak nyílt rá lehetősége, s tölthetett el ezzel 1–3 évet. (Hasonló képzésben részesült *Kazinczy Ferenc* is, ő Késmárkon tanult.) A lelkészek közül 19-en (11,58%) tanulták helyszínen a német nyelvet – ennek a tanulási módnak a mértékét és gyakori akadályoztatását ismerve, ezt meglehetősen magasnak értékeljük. Egy, vagy két évig tanultak nyelvterületen a későbbi prédikátorok, egyetlen példát találtunk arra, hogy valaki három évig is távol tartózkodott – az átlagos idő így 1,55 év. A legsűrűbben látogatott iskola a löcsei volt (14 fő), 2–2 ifjú járt Késmárkon és Iglón, egy pedig Selmecen tanult. Az esperességi lebontás vizsgálatánál ezúttal is a felső-borsodi lelkészek adata a legfigyelemreméltóbb: senki nem jelzett ilyen tanulmányt. A gömöri tractusban szolgálók közül öten, a tornaiban ketten, míg az alsó-zempléni esperesség alá tartozók közül 12-en beszéltek jól németül. A német szóra menő tógátusok körében is megvizsgáltuk az iskolai előmenetelt és a földrajzi hovatarozást. A 19 személy közül 13 kettő, 2 egy, 4 pedig három iskolába járt összesen (természetesen a német nyelvű, evangélikus iskolát, mint különleges lehetőséget nem számítjuk ezek közé). Kilencüknek nem volt a szülőhelyén iskola. Borsodi településen 4, gömöriben, szabolcsiban és zempléniben 3–3, abaújiban 2, beregi, szatmári, ungi és távoli faluban pedig 1–1 lelkész született közülük. Ezek a számok hasonló arányokat mutatnak, mint a pataki diáktisztviselőké, ezért következtetésünk is hasonló: e néhány diák szerencsés helyzetét nem a születési hely, s annak iskolával való ellátottsága határozta meg.

Azt, hogy nem csak a legkiválóbb diákok jutottak ehhez a tanulási lehetőséghez, az mutatja, hogy Patakon mindössze 5-en kaptak diáktisztséget a németül tanulók közül. A német nyelv külső tanulását beleszámították a tanulmányi időbe, ez magyarázhatja azt, hogy ennek a 19 tanulónak a Sárospatakon eltöltött átlagos ideje mindössze 11,11 év. Végül a lelkészek átlagos életkorát vizsgáljuk: a németül tanuló lelkészek átlagos életkora 1807-ben 39 év, a legfiatalabb 1778-ban, a legidősebb 1759-ben született – ez alátámasztja azt, hogy ez a szokás csak a XVIII. század utolsó harmadától volt számottevő.

Külföldi tanulmányok

A peregrináció a protestáns oktatás szerves részének számított egészen a XIX. század első harmadáig, így elvileg az 1807-ben már aktív prédikátorok mindegyike kivehette a részét az ifjúkori egyetemjárásból. De mivel a XVIII. század során változó mértékben akadályozta a központi kormányzat e hagyományos, néhány évig tartó továbbtanulást, a peregrinusoknak a rengeteg pénz és a tehetség mellett jókora szerencsére is szükségük volt a külföldre kijutáshoz (Kosáry, 1996; Rácz, 1995). A gyakori akadályozások ellenére is a 164 lelkész közül 73 (44,51%) tanulhatott általában 1–3 évig külföldi akadémián, átlagosan 1,93 éven át (6. táblázat). (Hárman ettől sokkal tovább tartózkodtak kint: egy-egy lelkész 4, 5, illetve 10 esztendőről számolt be.) Az egykori peregrinusok alaposan felborítják az esperességek eddig kialakult „rangsorát”: a diáktisztségeknél és a németül tanulásban is elmaradó felső-borsodi tractus mutatói a legjobbak, a rendre jó eredményekkel szolgáló Alsó-Zempléné viszont kirívóan rosszak.

6. táblázat. A peregrinusok száma, aránya és peregrinációban eltöltött átlagos idejük esperességi lebontásban

	<i>Számuk, arányuk (fő/%)</i>	<i>Átlagos idő (év)</i>	<i>1 főre jutott akadémiák száma</i>
Alsó-Zemplén	14 23,73%	1,71	1,35
Felső-Borsod	28 60,87%	2,1	1,42
Gömör	23 54,76%	1,93	1,65
Torna	8 47%	2	2,12
Összesen	73 44,51%	1,93	1,63

Az egykori peregrinusok származására nézve is nagyon alacsony a zempléni adat. Miközben a Borsodból és Abaújból származó diákok kijutása kifejezetten nagy arányú (az összes borsodi születésű lelkésznek a 62,85%-a, az abaújiaknak a 56,52%-a jelzett

ilyen jellegű tanulmányokat), az eddigiek során kiemelkedő adatokkal szolgáló zempléni születésűeknek mindössze a 41,46%-a lett részese a peregrinációnak. Nemcsak arányai-ban, de nominálisan is megelőzi Zemplén megyét ebben az összevetésben Gömör me-gye, ahonnan 48,27%-os volt a „vándorló diákok” aránya.

A 7. táblázat adataiból leolvasható, hogy átlagosan 1–2 évig tartózkodtak külföldön az ifjak. Egy-két kivételes esetben előfordult, hogy a peregrinus több évig (4–5) is kint tartózkodott, ebben az esetben azonban már nemcsak tanult, hanem átmenetileg le is te-lepedett, ismeretségei révén munkát is vállalt. A látogatott intézmények számának átlaga arra is rávilágít, hogy általában nem egyetlen iskolában töltötték el az utazás hónapjait, sőt igen gyakran egyetlen szemesztert sem tanultak végig egyetlen akadémián vagy egyetemen. Körutazásnak is beillő tartózkodásról (amikor évente 2-nél több intézménybe is ellátogattak) 6 esetben tudósítanak az önéletrajzi nyilatkozatok.

7. táblázat. Peregrinusok száma, a látogatott akadémiák átlagos száma és a peregrinációban eltöltött átlagos idő, a születési hely szerint

	<i>Peregrinusok száma (fő/%)</i>	<i>1 főre jutó akadémiák száma</i>	<i>A peregrináció átlagos időtartama (év)</i>	<i>Összes, a megyében született (fő/%)</i>
Zemplén	17 41,46%	1,35	1,73	41 100%
Borsod	22 62,85%	1,31	1,72	35 100%
Abaúj	13 56,52%	1,84	2,5	23 100%
Szabolcs	2 20%	1	1,5	10 100%
Szatmár	0	0	0	3 100%
Bereg	2 50%	2,5	2	3 100%
Gömör	14 48,27%	2	1,93	29 100%
Torna	0	0	0	4 100%
Ung	1 33,33%	1	2	3 100%
Ugocsa	1 100%	2	1	1 100%
Távoli	1 11,11%	1	5	9 100%
<i>Összesen</i>	<i>73</i>	<i>1,27 (1,55)</i>	<i>1,76 (2,15)</i>	<i>164 100%</i>

A peregrináció komoly anyagi ráfordítást igényelt, a hosszú utazás, a külföldi lakbér, tandíj és az egyéb kikerülhetetlen költségek igen megterhelték a diákokat, illetve szüleit, patrónusaikat. Ugyan a hazai kollégiumok mindegyike – különböző mértékben – igyekezett alapítványokkal segíteni a továbbtanulás legmagasabb formáját, s külön ügyeltek a tehetséges, ám szegény diákok felkarolására, közel sem mindenki tudott annyi pénzt összegyűjteni, hogy akár több évig is kint lehessen, s hazatérve is át tudja hidalni a kiesett éveket. A következő összefüggés figyelhető meg a diáktisztségek viselése és a peregrinációban való részvétel között. Egyrészt a diáktisztviselek a legrátermettebb hallgatók közül kerültek ki, akik tehetségük révén rászolgálhattak arra, hogy tudásukat patinás akadémián vagy egyetemen gyarapítsák, másrészt a meglehetősen jól fizető tisztségek ezt elvileg lehetővé is tették számukra. Feltételezésünket azonban nem támasztják alá maradéktalanul az adatok: a 38 diáktisztviseleknek csak a kétharmada, 26 fő jutott ki külföldre, a többiek vélhetően a pluszmunka végzésével sem tudtak elegendő pénzt összegyűjteni. A peregrinációban részt vevő 73 egykori diák közül tehát csak 26-nak volt számottevő kollégiumi keresete, 47 főnek máshonnan kellett előteremteni az ehhez szükséges összeget.

A peregrináció akadályoztatása ellenére a német nyelv tanulásánál tapasztalt időbeli korlátokkal nem találkozhatunk, lényegében minden generáció számára adott volt valamilyen mértékben a külföldre jutás lehetősége. Ennek megfelelően a vizsgált prédikátorok közül az 1726-ban született legidősebb és az 1778-as legfiatalabb is feltüntetett tanulmányai között valamilyen akadémiát.

A peregrináció a XVIII. század folyamán már természetesnek számító úti célokkal zajlott a vizsgált lelkészek esetében is: angliai utazással nem találkozunk, annál többször fordult elő hollandiai, svájci és német akadémia megnevezése. Összesen huszonhárom főiskolát jelöltek meg az egykori diákok, emellett néhány esetben meglehetősen bizonytalanul jelölték meg azt, hogy hol voltak (előfordult például, hogy csak annyit írt be a prédikátor, hogy Hollandiában tanult.) Elvértve itáliai és francia városokba is eljutottak a peregrinusok. Az egyetemjárás egyre erősebb központi akadályozásának eredményeként az 1780-as évektől túlsúlyba kerültek a német intézmények, s ekkortól jelent meg úti célként Bécs és Pozsony is. Svájci utazásról 18 (Bázel – 3, Bern – 4, Tigurum [Zürich] – 9, Helvécia [Svájc] – 2); hollandiairól 28 (Franeker – 14, Utrecht-Trajectum – 12, Groningen – 1, Hollandia – 1); itáliaiáról 1 (Genova) bejegyzés tudósít. A német egyetemekre, akadémiákra irányuló vándorlás céljai: Erlangen – 7, Göttinga – 4, Halle – 5, Jéna – 13, Odera-Frankfurt – 1, Lipcse – 1, Heidelberg – 2, Magdeburg – 1, Marburg – 3, Frízia [Hannover] – 1, Donisburg – 1 (összesen: 39). Bécsben 11-en, Pozsonyban pedig 4-en tanultak.

A külföldi egyetemjárás kapcsán elszenvedett sérelmekről többen is beszámoltak. *Balog Ádám* 72 éves nekézsenyi lelkész 1769–71-ben Franekerben járt, ahol saját bevalása szerint „két ártatlan fogságot is szenvedett”.⁵ A jóval fiatalabb, 1807-ben mindössze 29 éves sajószentpéteri káplán, *Szép Sámuel* a francia háborúk idején járt külföldön: „a Frantziák Jénát elfoglalván és őtet is ruháitól s pénzétől megfosztván, sok nyomorúságok

⁵ A. XXXIV. 13.036. I. 10.

között hazájába visszajött”.⁶ Szinte szó szerint ugyanerről számol be *V. Kalas László* szalonnai, szintén 1778-as születésű prédikátor, aki ugyancsak 1806-07-ben Jénában járt pórul, amikor „mindenétől megfosztatván, sok költsége s terhes fáradtsága haszontalan lévén”.⁷ Más is megjegyzi, hogy a francia háborúk alapján meghatározták peregrinációját: például *Tóth István* olaszliszkai lelkész 1793–94-ben szándékai ellenére csak Svájcban tudott tanulni.⁸

A személyes megjegyzések egy része a peregrináció költségességét támasztja alá. Többen jelzik, hogy apjuk költségén tartózkodtak külföldön, például *Kádas István* visnyói lelkész.⁹ Seniori ösztöndíj segítségével töltött el két évet *Bernben Nádaskai Sámuel* és *Bunyitai Mihályi József*, miután a pataki kollégiumban több tisztség után a legfontosabb vezetői feladatokat is ellátták.¹⁰ *Feély Horváth Sándor* megjegyzi, hogy külföldi akadémiára már nem volt pénze, ezért csak egy 9 hónapos iglói iskolát vállalt, hogy legalább a német nyelvben járatos legyen.¹¹

A peregrináció központi akadályozásáról tudósít *Csányi Sámuel*. A bodrogkeresztúri, 1738-ban született lelképásztor az 1750-es évek végén szeretett volna akadémián tanulni, de a tervezett svájci utazásra többszöri bécsi próbálkozás során sem kapott lehetőséget.¹² Az Erdőbényén szolgáló *Juhász András* a „régí századfordulón” szintén az akadályozás miatt csak a bécsi egyetemen tanulhatott természettudományokat. Később egy kis időre mégis eljutott Göttingába, ahol teológiát és filozófiát is tanulhatott.¹³ Ritka céllal, ritka helyen tanult *Balogh Mózes*, rimaszombati lelkész. Ő 1789-ben Pozsonyban és Bécsben tanult „hogy tökéletesítse magát a francia és a német nyelvben.”¹⁴ Esetenként egyéb okok is váltásra kényszeríthették a peregrinust: a tornagörgői lelkész, *Szűcs György* például azt írja, hogy a „frisiai akadémián a sűrű levegő miatt elerőtlenedett” és ezért egy év múlva visszautazott Bécsbe.¹⁵

A peregrináció szellemi értékére, hozadékára utaló közvetett információk száma lecsúszóan alacsony. Csak néhányan jegyzik meg, hogy kiket, milyen professzorokat hallgattak kintlétük során. Így például az Izsépen szolgáló¹⁶ *Boross Sámuel* vagy a Marburgban járt bejei lelkész, *Katona Mihály*.¹⁷ A Recskén szolgáló *Göde István* ugyanakkor öt évet töltött az utrechti Academia Trajectinán, ahol filozófia doktori és artium liberalium magisteri diplomát kapott.¹⁸

⁶ A. XXXIV. 13.036. II. 11.

⁷ A. XXXIV. 13.036. IV. 6.

⁸ A. XXXIII. 12.804. I.

⁹ A. XXXIV. 13.036. I. 11.

¹⁰ A. XXXIII. 12.804. 17–18.

¹¹ A. XXXIII. 12.778.

¹² A. XXXIV. 13.036. III. 1.

¹³ A. XXXIII. 12.804. 8.

¹⁴ A. XXXIII. 12.763.

¹⁵ A. XXXIV. 13.033.

¹⁶ A. XXXIII. 12.767.

¹⁷ A. XXXIII. 12.784.

¹⁸ A. XXXIII. 12.774.

Tanítóskodás

A korszakban megszokottnak számított, hogy a felsőbb éves (16–20 éves) ifjak, már az akadémiai éveket végző deákok tanulmányaikat néhány évre megszakítva iskolamesteri (rectori) vagy tanítói (praeceptor) tevékenységet vállaltak az anyaiskola partikularrendszerébe tartozó kisiskolák valamelyikében. Ennek több előnye is volt. Egyrészt a tanító az évtizedes tanulás után a megtanultakat természetes közegben alkalmazhatta, részese lehetett egy közösség hitéletének és mindennapjainak, kipróbálhatta, hogyan képes a gondjaira bízott gyermekekkel bánni, hogy tudja őket megtanítani írni-olvasni, énekelni, s miként adja át a legegyszerűbb vallásismereti tudnivalókat. Másrészt ez a néhány év anyagilag is kiegészítette a deákokat, mert tevékenységükért – falunként, gyülekezeteként változó nagyságú – pénzt kaptak, miközben ingyenes ellátásban részesültek. Sokan az így összegyűjtött pénzt a külföldi egyetemjárásra fordították, ezért egy szegényebb deáknak az volt az egyetlen lehetősége, ha úgy dolgozik, hogy a gyülekezet a következő évre is marasztalja az iskolában. Ha valaki ilyen rectorokodásra adta a fejét, többnyire nem a leginkább jómódúak közé tartozott – különösen, ha több évig is szüneteltette ezzel kollégiumi tanulmányait. Ha valaki huzamosabb ideig egy helyen dolgozott, arról feltételezhető, hogy jól élt lehetőségével és elégedettek voltak vele. Ha valaki éveket tanítóskodott, de gyakran cserélte szolgálati helyeit, akkor vagy nem volt szerencséje és rendre rosszul fizető, kicsiny közösségbe került, vagy övele voltak elégedetlenek a hívek (*Ködöböcz*, 1986; *Rác*, 1995).

Az 1807-ben négy esperességben szolgáló 164 lelkész közül mindössze 45 (27,44%) nem vállalt külső tanítási feladatot. A túlnyomó többség (99 fő) rectori, további 17 praeceptor pozícióhoz jutott, valamint 8-an vagy magánnevelői, vagy egy-egy iskola második, harmadik tanítói (subrector) lettek. A 45 ilyen hivatalt nem viselők közül 12-en Borsodban, 10-en Zemplénben, 8-8-an Gömörben és Abaújban születtek, ők 2–2 ungi és beregi, 1–1 szatmári, szabolcsi és távoli megyében születettel egészültek ki (8–9. táblázat).

A legtöbb rector két vagy három évig (27 fő – 27%, illetve 41 fő – 41%) dolgozott ilyen formában. Tizenhatan négy, 5-en öt, 3-an egy, 1 lelkész pedig hét évig irányította egy-egy iskola életét, így ők 99-en átlagosan 2,78 évig tanítóskodtak. A rectorok döntő többsége, 92 fő mindössze egyetlen helyen szolgált, két településen 5-en, három helyen 2-en fordultak meg. Ez utóbbiak rendszerint sokáig láttak el tanítói feladatokat, s a három-hét évnyi szolgálati idő során váltottak egyszer vagy kétszer lakhelyet – megbízhatatlan, vagy rosszul dolgozó tanítók valószínűleg nem voltak közöttük.

Kevésbé jövedelmező praeceptor és egyéb tanítói tisztséget kevesebben töltöttek be a lelkészek közül. A 17 praeceptor közül 6–6 fő egy, illetve három évig, 3-an két évig, 1–1 fő pedig öt, illetve hat évig szolgált túlnyomóan egy, esetleg két helyen. (A praeceptorok közül 12-en egy, 5-en két településen tanítottak.)

Mivel ez az évekig tartó tanítóskodás viszonylag kifizetődő vállalkozásnak számított, megvizsgáljuk, hogy milyen összefüggés határozható meg a peregrinációval és a kollégiumi diáktisztségek viselésével kapcsolatban. Negyvennyolc példát találtunk arra, hogy valaki rectori, praeceptor éve után vállalkozhatott peregrinációra, azaz a tanítóskodó diákoknak csak 40,33%-a jutott ki előző keresetét felhasználva külföldre. Ugyanakkor a

peregrinusok 65,7%-a utazása előtt így gyűjtött magának anyagilag erőt a költséges tanulmányokhoz. Ugyancsak ebből a szempontból érdekes adat, hogy a 38 egykori kollégiumi diáktisztviselőnek a 42%-a, 16 fő nem vállalt vidéki tanítóságot, s közülük csak hárman nem jutottak ki peregrinációra. (Sőt, további három fő nemcsak a peregrináció, hanem a felső-magyarországi némettanulás részesei is lehetett úgy, hogy nem volt szüksége a tanítói fizetésre.) Ez az arány lényegesen jobb, mint az összes kollégiumi diáktisztviselő peregrinációs részesedése, amiből egyrészt azt a következtetést vonhatjuk le, hogy önmagában a néhány évig történő falusi rectorkodás nem biztosított annyi pénzt az ifjaknak, hogy abból automatikusan kijussanak külföldi akadémiákra. Másrészt ez alátámasztja azt a feltevésünket is, hogy a diáktisztviselőknél volt egy, viszonylag könnyen körülhatárolható köre, amelynek tagjai ki tudták használni kollégiumi tevékenységüket, s azt a későbbiekben külön tanítói munka vállalása nélkül is külföldi tanulmányokra tudták fordítani; miközben a diáktisztviselők másik csoportjának korántsem volt ilyen jó a helyzete.

8. táblázat. A tanítók (rectorok és praeceptorok) száma, aránya, eltöltött átlagos idejük esperességi lebontásban

	Számuk, arányuk (fő/%)	Átlagos idő (év)	1 főre jutó szolgálati helyek száma
Alsó-Zemplén	39 66,1%	3,12	1,23
Felső-Borsod	37 80,43%	2,81	1,02
Gömör	32 76,19%	2,96	1,12
Torna	13 76,47%	3,15	1
Összesen	121 73,78%	3,01	1,09

Viszonylag ritka lehetőségnek számított magánnevelői álláshoz jutni. Az előkelő főurak „udvarában” eltöltött néhány év nemcsak anyagi szempontból volt előnyös, hanem a kitűnő kapcsolatok létesítése is biztató jövővel kecsegtethette az illetőt. *Szigeti Szerencsi Ferenc* egyetlen fiának három évig volt a nevelője *Janka János* ondi lelkész, aki előzőleg semmivel nem tűnt ki (nem járt külföldön, nem viselt Patakon fontosabb diáktisztviselői tisztséget), ám rövid kitérő után felszentelését követően visszakerült Petőszinyére, abba a faluba, ahol *Szigeti Szerencsi* lakott, s ott közel tíz évig lelképásztorkodott.¹⁹ Különös szerencse övezte *Harsányi Sándor* későbbi tiszakarádi lelkész korai pályáját, aki egy évig négy nemes úrfi mellett Lőcsén volt pedagógus, miközben tanulta a német nyelvet.²⁰

¹⁹ A. XXXIII. 12.804. 20.

²⁰ A. XXXIII. 12.804. 57.

9. táblázat. Tanítók száma, az egy főre jutó szolgálati helyek átlaga és az eltöltött átlagos idő, származási helyenként

	Számuk (fő/%)	Átlagos időtartam (év)	1 főre jutó szolgálati helyek száma	Összes, a megyében született (fő/%)
Zemplén	30 73,17%	2,8	1,16	41 100%
Borsod	22 62,85%	2,9	1,13	35 100%
Abauj	18 78,26%	3	1,05	23 100%
Szabolcs	9 90%	3,11	1,11	10 100%
Szatmár	2 66,66%	3	1	3 100%
Bereg	2 50%	3	1,5	3 100%
Gömör	22 75,86%	3,45	1,13	29 100%
Torna	4 100%	3	1	4 100%
Ung	2 66,66%	2,5	1	3 100%
Ugocsa	1 100%	3	1	1 100%
Távoli	8 88,88%	2,62	1	9 100%
Összesen	120 73,17%	2,94	1,09	164 100%

Összegzés

A Tiszáninenni Református Egyházkerület négy esperességéből, az egyházkerület mintegy feléből beérkező lelkészi önéletrajzi nyilatkozatok oktatástörténeti tanulságait gyűjtöttük össze, s különböző szempontok alapján elemeztük. Az 1807-ben született, páratlan történeti forráscsoport teljes körű feldolgozását egyelőre még nem vállalhattuk, részben terjedelmi akadályok, részben pedig módszertani problémák miatt. Ezért írásunknak az volt a célja, hogy az alsó-zempléni, felső-borsodi, gömöri és tornai református egyház-megyékben szolgálatot teljesítő prédikátorok iskolai előmeneteléről képet kapjunk, meghatározzuk a tipikus és különleges jelenségeket, különbségeket. Munkánkat könnyítette,

hogy a 164 lelkész mindegyike – egy-két kivételtől eltekintve – megválaszolta a valószínűleg ugyanazon kérdőív minden pontját, továbbá, hogy egy fő kivételével mindegyikük a Sárospataki Református Kollégiumban teljesítette iskolás éveinek döntő részét, így az anyaintézmények közötti különbségekből fakadó eltéréseket nem kellett vizsgálnunk. A számvetést akadályozta, hogy a két legnagyobb esperességből beérkező nyilatkozatokat nem találtuk meg eredeti, szálas irat formájában; hogy többször előfordultak dátumozási pontatlanságok és hiányosságok; s hogy a végső következtetések levonására csak a lelkészek teljes életútjának rekonstruálása és elemzése után kerithetünk sort.

A különböző szempontok vizsgálatát követően ellentmondanak egymásnak az egyes adatsorokból felállítható esperességi „rangsorok”. Ugyan a legtöbb mutató igazolja azt, hogy a tiszáninneni kerület nagyobb református központjaihoz (Sárospatak, Miskolc) közelebb eső, régebbi, nagyobb lélek- és településszámú, a protestantizmus elleni erők által kevésbé sújtott egyházmegyék nagyobb eséllyel tudták megtartani a képzettebb lelkészeket, s az ott szolgálók korösszetétele is kiegyenlítettebb viszonyokat tükröz, a vizsgálat végén mégsem állítható fel megtámadhatatlan érvényű rangsor az egyházmegyék között. A születési helyet vizsgálva markánsabb eltéréseket tapasztalhattunk, ebben a tekintetben jobban érvényesültek a Sárospatakhoz való közelség előnyei: a „bázisterület-ről” többen és hamarabb jutottak be a Kollégiumba és lettek később lelképászorok, a „holdudvarból” kevesebben jutottak el ideig.

Képet kaphattunk a református iskolahálózat nem kellő mértékű tagoltságáról, a pataki kollégium elszívó hatásáról, illetve közvetve – a távolabbi területekről érkezettek rövidebb pataki tanulása révén – a pataki diákélet költségességéről. Noha nem volt elegendő kis- és főleg középiskola, kimutatható különbséget nem tapasztaltunk az egy, kettő, vagy három iskolát látogatott diákok pataki és további tanulmányait vizsgálva. Adataink igazolják a peregrináció és a német nyelvű tanulás többnyire egymást kizáró anyagi terheit, a rectorkodás és a peregrináció, valamint a peregrináció és a diákisztségek közötti összefüggést. Eszerint a külföldi tanulmányút kiváltságnak számított, még akkor is, ha az illető a Kollégiumban az átlagosnál szorgalmasabbnak, okosabbnak, aktívabbnak bizonyult; a több éves tanítói tevékenység viszont sokak számára megteremtette a külföldi továbbtanulás lehetőségét. A peregrináció értékére vonatkozóan nem feltétlenül ideális viszonyokkal találkoztunk: viszonylag kevesen tanultak huzamosabb ideig egy helyen, kifejezetten kevés prédikátor jegyezte le maradandó akadémiai élményeit, s az említett ok miatt kevesen rendelkeztek utazásuk előtt biztos némettudással.

Mindezeket a további eredmények feltehetően tovább árnyalják. A kutatás folytatásával feltérképezhetővé válik, hogy egy-egy lelkész miként, milyen szülői háttérrel, milyen állomások után került 1807-es szolgálati helyére, s ez több fontos kérdés megválaszolása mellett a tanulmányi előzményekkel is összefüggésbe hozható lesz.

Ugrai János

Irodalom

- Balogh Margit és Gergely Jenő (1992): *Egyházak az újkori Magyarországon, 1790-1992*. História-MTA Történettudományi Intézete, Budapest. 150–153.
- Hegy József (1988): Régi diákélet Sárospatakon. In: *Neveléstörténeti Füzetek 7. A Magyar Pedagógiai Társaság Neveléstörténeti Szakosztálya sárospataki és zalaegerszegi tanácskozásainak anyagából* (1981–1987), Budapest. 29–36.
- Kosáry Domokos (1996): Művelődés a XVIII. századi Magyarországon. Akadémiai Kiadó, Budapest. 126–129., 516–524.
- Ködöböcz József (1986): *Tanítóképzés Sárospatakon. A kollégiumi középfokú képzés négy évszázada*. Tankönyvkiadó, Budapest. 50–57.
- Kriveczky Béla (1988): Nagy iskolakollégiumaink és Szabolcs megye kisiskolái a XVIII–XIX. században. In: *Neveléstörténeti Füzetek 7. A Magyar Pedagógiai Társaság Neveléstörténeti Szakosztálya sárospataki és zalaegerszegi tanácskozásainak anyagából* (1981–1987), Budapest. 37–41.
- Rác István (1995): *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium gazdasági erőforrásai*. Debrecen. 233–248.
- Ugrai János (2001): Diákélet a pataki kollégiumban a XVIII-XIX. század fordulóján. *Tanítani*, 16–17. sz. 172–180.
- Ugrai János (2002): Német szóra menő pataki diákok. *Valóság*, 7. sz. 73–85.

ABSTRACT

JÁNOS UGRAI: LESSONS FOR THE HISTORY OF EDUCATION FROM A UNIQUE SOURCE

Data from the autobiographies of 164 Calvinist ministers from four dioceses in Northern Hungary, dated from 1807, were analysed as sources for educational history. It is argued that Calvinist ministers in the vicinity of Calvinist centres such as Miskolc or Sárospatak had better qualifications than those in peripheral regions. The inadequate structure of the contemporary school system, details of the cost of college life in Sárospatak and the attraction of the Protestant College of Sárospatak are revealed. The data shows that the opportunity to visit foreign universities and academies (peregrinatio) was considered a privilege. The conditions for gaining from such visits abroad, however, do not seem ideal, because only few had studied German before the journey, even fewer could carry on their studies abroad for a longer period, and only a fraction of the ministers in our sample wrote about their academic experiences. Further research is needed to investigate the background of the ministers (parental and cultural) and the reasons behind changes in their location while in service. These circumstances would probably modify the picture drawn only on the basis of their autobiographies.

Magyar Pedagógia, **103**. Number 2. 211–228. (2003)

Levelezési cím / Address for correspondence: Ugrai János, H–3530 Miskolc, Dankó u. 3. III/3.